

## STAN PRZYGOTOWANIA ETNOLOGICZNEGO ATLASU EUROPY

Projekt opracowania ogólnoeuropejskiego atlasu etnologicznego wzbudza coraz większe zainteresowanie w literaturze przedmiotu<sup>1</sup>. Chcąc omówić stan jego przygotowania, trzeba nawiązać do historii powstania tego wydawnictwa, jego celów i zadań badawczych, aby na tym tle była możliwa konfrontacja stosowanych środków z zakładanymi założeniami wstępnymi.

Myśl opracowania w ramach międzynarodowej współpracy tego rodzaju dzieła została w zasadzie po raz pierwszy sformułowana już w okresie międzywojennym przez Sigurda Erixona, niestrudzonego badacza, mającego wielkie zasługi dla rozwoju etnologii europejskiej<sup>2</sup>. W ciągu wieloletniej działalności naukowej dążył S. Erixon do integracji poczynąń organizacyjnych i badawczych ważniejszych etnograficznych ośrodków europejskich, zmierzał do zniesienia barier dzielących etnografię narodową, aby w ten sposób zmniejszyć różnice dzielące etnografię ogólną od regionalnych badań etnograficznych w Europie. Tym celom miały służyć łamy powoływanych ogólnoeuropejskich czasopism etnograficznych (np. „Ethnologia Europaea”, 1967), wydawane słowniki terminologiczne (np. *International Dictionary of Regional Ethnology and Folklore*, 1960). Środkiem wiodącym do realizacji tych zamierzeń miał być również ogólnoeuropejski atlas etnologiczny. Zadania kartografii etnograficznej widział bowiem S. Erixon w szerokiej perspektywie ujmowania zjawisk kulturowych, w rozmieszczeniu ich na wielkich obszarach starego świata.

Międzynarodowa komisja dla koordynacji prac kartografii europejskiej

<sup>1</sup> S. I. Bruk, *Etnografičeskij atlas Evropy i sopredelnych stran*, [w:] *Arealnyje issledovanija v jazykoznanii i etnografii*, Leningrad 1977, s. 3-21; por. też S. I. Bruk, S. A. Tokarev, *Problemy sostavlenija evropejskogo istoriko-etnografičeskogo atlasa*. „Sovetskaja Etnografija” 1966, nr 5, s. 91-101; tenże, *Meždunarodnaja konferencija po etnografičeskemu atlasu Evropy i sopredelnych stran*, tamże 1968, nr 5, s. 149-152; S. I. Bruk, *Istoriko-etnografičeskije kartografirovanije i jego sovremennyje problemy*, tamże 1973, nr 3, s. 3-18; A. Fenton, *The Fourth International Working Conference on Ethnological Cartography*, Stockholm, July 1972. „Ethnologia Scandinavica” 1973, s. 144-147; J. Barabás, *Európa Néprajzi Atlasza V. Munkaértekezlete*, Visegrad 1974, szept. 23-28. „Ethnographia” 1975, R. 86, nr 2-3, s. 438-439.

<sup>2</sup> G. Berg, *Sigurd Erixon, 1888-1968*. „Ethnologia Europaea” 1968-1969, t. 2-3, s. 6-10; M. Gładysz, *Sigurd Erixon jako badacz i teoretyk ludowej kultury europejskiej*, „Etnografia Polska” 1969, t. 13, s. 11-25.

została z inicjatywy S. Erixona powołana już w 1938 r., lecz wypadki wojenne uniemożliwiły podjęcie jej działalności. Dopiero w okresie powojennym dochodzi do wznowienia zainicjowanej współpracy i w 1953 r. w Namur (Belgia) została ponownie powołana międzynarodowa komisja do spraw ogólnoeuropejskiego atlasu etnologicznego, w skład której weszli specjaliści z zakresu kartografii etnograficznej, reprezentanci siedmiu krajów Europy<sup>3</sup>. Na wniosek tejże komisji zwoływane są międzynarodowe konferencje, które odbywane są co dwa lata w różnych krajach Europy<sup>4</sup>. Sympozja te poświęcone są omawianiu i dyskusji bieżących prac związanych z realizacją europejskiego atlasu etnologicznego. Z odbytych posiedzeń publikowane są „Raporty”, będące w zasadzie stenogramami obrad oraz zawierające komunikaty o pracach poszczególnych atlasów narodowych<sup>5</sup>. Praca komisji przybrała jeszcze bardziej systematyczny charakter od 1964 r., gdy w ramach VII Międzynarodowego Kongresu Antropologiczno-Etnologicznego w Moskwie powołano specjalną sekcję poświęconą metodyce kartografii etnograficznej. Międzynarodowa Komisja europejskiego atlasu posiada dwie stałe siedziby (centrale), znajdujące się w Bonn i Zagrzebiu, których działalność opiera się i zasadza na ścisłej współpracy z pracownikami poszczególnych atlasów narodowych w Europie. W braku tychże instytucji powołano w odnośnych krajach ekspertów, którzy będą pełnili tę rolę.

Trzeba już w tym miejscu zdać sobie sprawę, że realizacja nawet atlasów narodowych, tj. podejmowanych dla pojedynczych państw europejskich, napotyka na ogromne trudności, wynikające nie tylko z celów i zadań badawczych stawianych tym wydawnictwom, lecz związanych ze skomplikowanym tokiem prac atlasowych w zakresie techniki badań i techniki kartograficznego opracowania wyników. Stopień trudności, na jaki musiała natrafić inicjatywa opracowania ogólnoeuropejskiego atlasu, był jeszcze większy wobec niejednorodnych podstaw metodologicznych europejskiej etnografii. Do jego realizacji przystąpili przecież reprezentanci różnych kierunków badań w etnologii, które odzwiercied-

---

<sup>3</sup> Członkowie Komisji: J. Barabás (Węgry), B. Bratanić (Jugosławia), S. I. Bruk (ZSRR), B. G. Wiegelmann (RFN), K. Wilkuna (Finlandia), P. Meertens (Holandia), A. Fenton (Szkocja), M. Zender (RFN).

<sup>4</sup> Pierwsza konferencja odbyła się w 1966 r. w Jugosławii; druga w 1968 r. w RFN; trzecia w 1970 r. w Finlandii; czwarta w 1972 r. w Szwecji; piąta w 1974 r. na Węgrzech.

<sup>5</sup> *Berichte, herausgegeben in Auftrag der Ständigen Internationalen Atlaskommission*: 1. *Erste Internationale Arbeitskonferenz über die ethnologische Kartographie*, Zagrzeb 1968; 2. *Zweite Internationale Arbeitskonferenz über die ethnologische Kartographie*, Bonn 1970; 3. *Dritte Arbeitskonferenz (Helsinki) der Organisationskommission für den Volkskundeatlas Europas und seiner Nachbarländer*, Bonn 1972.

lają różnorodność punktów patrzenia na kulturę i metody jej badania. W związku z tym budzi się pytanie o cele i zadania badawcze europejskiego atlasu etnologicznego.

W tym miejscu należy zauważyć, że żywą dyskusję wywołało ustalenie samej nazwy atlasu. Zgłaszane w tym zakresie propozycje („etnograficzny”, „historyczno-etnograficzny”, „etnologiczny”) odzwierciedlały różnice podejść badawczych do celów i zadań kartografii etnograficznej oraz ilustrowały odmienność poglądów uczonych odnośnie do samego przedmiotu współczesnej etnologii. Inicjatorzy atlasu, który będzie wydawany w czterech językach (angielskim, francuskim, niemieckim i rosyjskim), zdecydowali się na przyjęcie tytułu: *Etnologiczny Atlas Europy i obszarów przyległych*, ustalając jednocześnie jego skrótową formę: EA<sup>6</sup>. Decyzja ta wynikała zapewne z faktu, że z nazwą „etnologia” wiąże się tradycja także historycznego ujmowania przedmiotu. Etnologia bowiem, jako nauka humanistyczna, traktowana jest jako dyscyplina, której celem jest podanie opisu wypadków i wyjaśnienie ich przebiegu w kategoriach tej konkretnej historycznej sytuacji lub odniesienia do sytuacji podobnych, względnie uwidocznienia związku tego, co się stało ze zdarzeniami poprzedzającymi<sup>7</sup>. Do tego w zasadzie ograniczają się badania ludowych kultur w Europie, mają one charakter konkretno-historyczny, ich celem jest odtworzenie przebiegu wydarzeń w oparciu o szeroką bazę źródłową.

*Etnologiczny Atlas Europy* jest w każdym razie pierwszą pełniejszą próbą międzynarodowego porozumienia i uzgodnienia stanowisk teoretycznych w zakresie przestrzennego przedstawienia elementów kultury ludowej na obszarze Europy i wyjaśnienia przyczyn tego zróżnicowania. EA będzie zatem stanowił pożyteczne źródło ujmujące wieloaspektowo i całościowo kulturę ludową Europy. Stanowić on będzie bez wątpienia także próbę zapanowania nad wzrastającymi nieustannie zasobami etnograficznych danych. Kartogram etnograficzny pozwala bowiem nie tylko zsumować ogromną ilość danych umiejscowionych w przestrzeni geograficznej, według przyjętej techniki lokalizacji, ale przez konkretyzację jakościową mapowanego zjawiska pozwala na jego delimitację w przestrzeni geograficznej i powiązanie z różnicami w rozmieszczeniu innych zjawisk. Wiązanie jednak rozmieszczonego przestrzennie zjawiska kulturowego z całokształtem rozwoju społecznego badanego społeczeństwa w jego uwarunkowaniach geograficznych i społeczno-gospodarczych leży już

<sup>6</sup> W językach publikacji Atlasu: *Ethnologischer Atlas Europas und seiner Nachbarländer* (EA); *Atlas Ethnologique de l'Europe et des Pays Voisins* (EA); *Ethnological Atlas of Europe and its Bordering Countries* (EA); *Etnologičeskij Atlas Evropy i sopredelnych stran* (EA).

<sup>7</sup> Z. Sokolewicz, *Wprowadzenie do etnologii*, Warszawa 1974, s. 291 - 292.

w zasadzie poza możliwościami samego kartogramu etnograficznego, a niekiedy i etnografii jako dyscypliny<sup>8</sup>. *Etnologiczny Atlas Europy* może być również traktowany jako dążenie do odejścia od analiz w mikroskali na rzecz makroskalowego widzenia europejskiej kultury ludowej. Ma on umożliwić równocześnie porównywanie zbiorów treści kulturowych reprezentatywnych dla poszczególnych jednostek etnicznych i uwzględniających unikalność i specyfikę ich kultury ludowej. W ten sposób EA będzie stanowił źródło do studiów porównawczych o ambicjach syntetycznego widzenia etnografii Europy.

W tym ostatnim zakresie nawiązuje EA do doświadczeń inicjowanych na gruncie kartografii lingwistycznej w postaci *Językowego Atlasu Europy*<sup>9</sup>. Nie można bowiem zapominać, że dorobek kartografii lingwistycznej wyprzedza w czasie i rozległością osiągnięcia etnografii z tego zakresu; omówiony został ostatnio pełniej w materiałach leningradzkich konferencji, wydanych pod red. S. I. Bruka<sup>10</sup>. Obok klasycznych już dziś atlasów językowych (G. Wenker, G. Weigand, J. Gillieron, K. Jaberg i J. Jud) pojawiły się ostatnio atlasy już z założenia językowo-etnograficzne, które stwarzają szerokie możliwości dla śledzenia związku i relacji jakie zachodzą między nazwą a jej desygnatem, co pozwala na wyjaśnienie zmiany kulturowej<sup>11</sup>.

Sama metoda kartograficzna użyta została przez językoznawców (J. Schmidt, 1875), a przyjęta i wprowadzona do etnografii przez F. Ratzela i W. Pesslera. Rozwój metody kartograficznej w etnografii wiąże się z tzw. szkołą kulturowo-historyczną W. Schmidta i O. Koppersa, nawiązującą zarówno do osiągnięć antropogeografii F. Ratzela, jak i do atlasu

<sup>8</sup> A. Kutrzeba-Pojnarowa, *Atlas kultury ludowej jako jedna z form pracy etnograficznej*, „Etnografia Polska” 1961, t. 4, s. 162-169; por. też G. Labuda, *Kilka uwag o zadaniach Polskiego Atlasu Etnograficznego*, „Lud” 1954, t. 41, cz. 1, s. 802-822.

<sup>9</sup> Przewodniczącym Międzynarodowego Komitetu ALE jest A. Weinen, dyrektor Centrum Dialektalnych badań i Onomastyki przy Katolickim Uniwersytecie w Nijmegen (Holandia). Polską dialektologię reprezentował prof. W. Doroszewski.

<sup>10</sup> *Problemy kartografowania w językoznaniu i etnografii*, pod red. S. I. Bruka, Leningrad 1974; zamieszczony w pracy indeks skrótów zestawia wydawnictwa atlasowe i obejmuje 58 pozycji; *Arealnyje issledowanija v jazykoznanii i etnografii*, pod red. M. A. Borodina, Leningrad 1977.

<sup>11</sup> Szczególnie liczne z tego zakresu są osiągnięcia nauki francuskiej, por. np.: J. Séguay, *Atlas linguistique et ethnographique de la Gascogne*, t. 1-6, Paryż 1954-1972; J. B. Martin, G. Tuaillon, *Atlas linguistique et ethnographique de Jura et des Alpes du Nord (Francoprovençal Central)*, t. 1, Paryż 1971; P. Gardette, *Atlas linguistique et ethnographique du Lyonnais*, t. 1-4, Paryż 1950-68; dalsze atlasy zob. J. Bednarski, *Etnologia francuska*, „Lud” 1977, t. 61, s. 59, przyp. 26; por. też opracowanie polskie: *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, pod red. Z. Sobierajskiego i J. Burszty, Poznań t. 1 (w druku).

afrykańskiego L. Frobeniusa i prac H. Schurtza, F. Graebnera i B. Ankermanna. W interpretacji przestrzennego rozmieszczenia zjawisk kultury stanowiło to w pewnej mierze reakcję zarówno na tezy ewolucjonizmu, jak i dyfuzjonizmu. Dążono do wypracowania metodyki, która mogła służyć do badania społeczeństw plemiennych, jak i ukształtowanych kultur narodowych. Metoda ta została w etnografii rozwinięta, doceniono bowiem jej walor jako środka umożliwiającego podsumowanie obfitego materiału źródłowego i utrzymała swój walor empiryczny do dziś, mimo odrzucenia koncepcji *Kulturkreis* i *Kulturschichte*.

Metodą kartograficzną zaczęli się posługiwać w etnografii reprezentanci różnych kierunków szkół narodowych w Europie, spośród których wyróżnili się z czasem realizatorzy etnograficznych atlasów narodowych: H. Harmjanz i E. Röhr w Niemczech, P. Geiger i R. Weiss w Szwajcarii, S. Erixon w Szwecji, E. Burgstaller w Austrii, B. Bratanić w Jugosławii<sup>12</sup>. Pierwszym europejskim narodowym atlasem etnograficznym była jednak praca K. Moszyńskiego wydana w Polsce w 1934 r.<sup>13</sup> Atlas ten reprezentował tzw. ewolucjonizm krytyczny, tj. ewolucjonizm skonkretyzowany przez uwzględnienie wpływów migracji, dyfuzji i zapożyczeń kulturowych. Tendencja do kompleksowej i konkretno-historycznej interpretacji ujętych kartograficznie zjawisk uległa w etnografii dalszemu pogłębieniu i wzbogaceniu w związku z rozpowszechnieniem się metodologii marksistowskiej po II wojnie światowej i w związku z nowymi, podejmowanymi w tym okresie pracami z zakresu kartografii etnograficznej w Polsce, ZSRR, Węgrzech, Czechosłowacji i Bułgarii<sup>14</sup>.

W chwili obecnej trudno jest wiązać poszczególne etnograficzne atlasy narodowe z różnymi kierunkami etnograficznymi, gdyż technika badań

<sup>12</sup> *Atlas der deutschen Volkskunde*, red. H. Harmjanz i E. Röhr, Leipzig 1936 - 1939, teki 1 - 6; *Neue Folge* red. M. Zender, Marburg 1958 - 65, teki 1 - 4; *Atlas der schweizerischen Volkskunde*, red. P. Geiger i R. Weiss, cz. I, z. 1 - 5, Bazylea 1951 - 1958 i cz. II, z. 1 - 5, Bazylea 1949 - 1959; *Atlas över Svensk Folkskultur*, I. *Materiell och social kultur*, red. S. Erixon, Uddevalla 1957; *Österreichischer Volkskundeatlas*, red. E. Burgstaller i A. Helbok, cz. 1 - 5, Linz 1959 - 1947; *Etnološki Atlas Jugoslavije. Pokusne Karte*, red. B. Bratanić, Zagreb 1963.

<sup>13</sup> K. Moszyński, *Atlas kultury ludowej w Polsce*, z. 1, oprac. wspólnie z J. Klimaszewską, Kraków 1934; z. 2, oprac. wspólnie z J. Klimaszewską i M. Bytnarówną, Kraków 1935; z. 3, oprac. wspólnie z J. Klimaszewską, Kraków 1936. Jest to pierwszy atlas opracowany na podstawie reprezentacyjnych punktowych wyników badań, do którego roli nie może pretendować schematycznie opracowany atlas :G. Gerland, *Atlas der Völkerkunde*, Gotha 1892.

<sup>14</sup> *Polski Atlas Etnograficzny*, red. J. Gajek, z. 1 - 4, Wrocław 1964 - 1971; *Rus-skije. Istoriko-etnografičeskij atlas*, red. V. A. Aleksandrov, V. J. Kozlov, P. I. Kušner, M. G. Rabinovič, Moskwa 1967 - 1970; S. Kovačevićova, *Atlas kultury ludovej na Slovensku*. „Slovenský Národopis” 1969, R. 17, nr 3 - 4, s. 413 - 420; S. I. Bruk i G. S. Maslova, *Problemy istoriko-etnografičeskogo kartografirovanija w Bolgarii*, „Sovetskaja Etnografija” 1969, nr 4, s. 152 - 155.

stosowana w tych atlasach została przyjęta i używana jest w różnych zakresach i do różnych celów. Przez wysoki stopień ujawnienia warsztatu technika ta podatna jest na różne interpretacje i reinterpretacje, chociaż ze względu na dobór faktów, kryteria typologii i zastosowaną prezentację graficzną mogą się zarysować tendencje autorów. Nic więc dziwnego, że zrealizowane i będące w toku przygotowania etnograficzne atlasy narodowe zaprezentowały różnorodne rozwiązania.

Już we wstępnej fazie projektowania *Etnologicznego Atlasu Europy* inicjatorzy w pełni zdawali sobie sprawę, że jego realizacja nie może być zbiorem (sumą) opracowań cząstkowych w postaci etnograficznych atlasów narodowych. Musi on natomiast pójść po linii uzgodnienia stanowisk teoretycznych, wymiany doświadczeń, konfrontacji własnych osiągnięć z osiągnięciami innych oraz musi uwzględniać widzenie całościowego rozwoju i przemian w kulturze ludowej Europy. Przy projektowaniu EA i w toku jego realizacji oczywiście liczy się i przynosi ogromne korzyści konfrontacja bogatych doświadczeń, zdobytych w toku prac nad poszczególnymi atlasami narodowymi, z zakresu techniki badań i techniki kartograficznego opracowania wyników, odnoszących się do: obszaru badanego, doboru sieci punktów badanych, kategorii wykorzystanych źródeł, tematyki badań, typologii mapowanych zjawisk oraz zastosowanych środków wyrazu kartograficznego. Jednakże profil i zakres EA wymagał od jego realizatorów zastosowania, jak wykażemy poniżej, własnych i specyficznych rozwiązań.

Sprawa o b s z a r u objętego badaniami w atlasach etnograficznych łączy się ze sprawą doboru tematyki badań. Przyjęcie bowiem za punkt wyjścia określonego obszaru wymaga dostosowania do niego konceptualnych założeń kwestionariusza i oczywiście objęcia badaniami obszarów bezpośrednio przyległych. Im mniejszy jest bowiem obszar badany, tym bardziej szczegółowe zjawiska kulturowe dają obraz jego zróżnicowania. Stosunkowo rzadkie są zjawiska o większych zasięgach, które dają podział zaznaczający się na małym obszarze. Stopień uszczegółowienia kryteriów kartografowanego zjawiska winien być w jakiś sposób proporcjonalny do wielkości badanego obszaru, także i wtedy, gdy chodzi o obszary duże.

Obszar objęty badaniami w EA obejmuje Europę i obszary bezpośrednio przyległe, tj. płn. Afrykę i Azję Mniejszą (od Wysp Kanaryjskich na zachodzie po Zatokę Perską i Morze Kaspijskie na wschodzie, obejmując Arabię Saudyjską i zach. część Iranu). W ten sposób zaprojektowany obszar badań w EA realizuje słuszną zasadę, by sztucznie nie ograniczać analizowanych przestrzennie zjawisk, czego nie udało się osiągnąć w atlasach narodowych, których obszar badań zamykały granice państwowe. Obszar badań w EA został zawarty na specjalnie zaprojekto-

wanej dla jego celów mapie podstawowej (roboczej), która została już opublikowana, mimo że realizatorzy *Atlasu* korzystają na razie tylko z nieregularnych subwencji różnych międzynarodowych organizacji<sup>15</sup>. Mapa podstawowa EA została wydana w skali 1 : 4 mil., chociaż sam atlas będzie publikowany w skali czterokrotnie większej, i zawiera poza granicami badanego obszaru główną sieć hydrograficzną, ważniejsze miasta, współczesny podział polityczny obszaru objętego badaniami oraz sieć identyfikacji przestrzennej badanych punktów.

W atlasach etnograficznych istotnym zagadnieniem jest przyjęty system identyfikacji przestrzennej oraz zasady doboru sieci punktów w badanych. Dotychczas stosowane są dwa systemy identyfikacji przestrzennej: system prosty (numeryczny) i sieciowy. W atlasach narodowych sprawdził się chyba pierwszy, który ciągle znajduje zwolenników obok coraz częściej wprowadzanych systemów sieciowych. W EA zastosowano tę ostatnią możliwość, tj. identyfikację przestrzenną badanych punktów przy pomocy sieci składającej się z umownych kwadratów (arealów), których wielkość została uzależniona od stopnia uszczegółowienia badań. I tak bok areалу na obszarze Szwajcarii wynosi 10 km, w Finlandii, Węgrzech, Jugosławii, RFN, Austrii 20 km, w Polsce 30 km. W nawiązaniu do wielkości arealów została zaprojektowana ilość punktów przypadająca na jeden areal, np. w Austrii każdy areal będzie reprezentowany przez 10 punktów, w RFN przez 5, a w Finlandii tylko przez jeden punkt badany. Punkty do badań będą dobierane w ten sposób, aby były one najbardziej reprezentatywne dla obszaru objętego granicami areалу. Postulowano, aby przy ich typowaniu uwzględnić istniejące na danym obszarze podziały administracyjne, co stworzy w EA możliwość wyzyskania także innych źródeł, np. danych statystycznych.

W dotychczas wydanych atlasach narodowych ścierają się dwie tendencje w rozbudowywaniu głównej sieci badawczej, która jest ściśle zespolona ze sprawą ustalonego obszaru badań. Przy doborze punktów sieci badawczej kierowano się na ogół w atlasach narodowych kryterium gęstości rozmieszczenia osiedli, gęstością zaludnienia, wielkością terytorium, starając się w ten sposób uzyskać sieć możliwie dostatecznie zagęszczoną i równomiernie rozłożoną. Chodziło bowiem o uzyskanie tak rozbudowanej sieci, aby nie zaistniała możliwość przeoczenia badanych zjawisk kulturowych, co może się zawsze zdarzyć przy zbyt wielkim rozluźnieniu punktów badanych. Jednakże przy eksploatacji sieci badawczej, nawet równomiernie zaprojektowanej, zachodzi możliwość zaburzeń w jej układzie ze względu na fakt, że nie każdy punkt sieci odpowie na otrzymaną

<sup>15</sup> Mapa składa się z 4 części. Opracowanie kartograficzne i druk: Institut für angewandte Geodäsie, Frankfurt a.M. 1975.

ankietę. W rezultacie więc mamy do czynienia w atlasach narodowych z siecią badawczą punktów reprezentatywnych (dobranych w oparciu o ściśle ustalone kryteria), równomiernie rozłożonych, oraz z siecią nierównomierną, przemawiającą za zagęszczeniem punktów. Oczywiście większe walory reprezentuje sieć równomierna, nie sugeruje bowiem nasilenia występowania kartografowanych zjawisk. Jedynym argumentem przeciw sieci równomiernej są kraje o nierównomiernym zasiedleniu, który to fakt atlasy narodowe starały się na ogół ujawniać na mapie podstawowej (np. w etnograficznym atlasie Austrii mapa podstawowa zawiera ukształtowanie pionowe kraju). Realizatorzy EA zaprojektowali i zmierzają do uzyskania sieci badawczej reprezentatywnej, możliwie równomiernie rozłożonej, jednak ze względu na różnice w zasiedleniu poszczególnych części Europy jest zrozumiałe, że ten ostatni postulat nie może być zrealizowany w jednakowym stopniu na całym obszarze.

Wybór tematyki badań oraz ustalenie kolejności następstwa badanych zagadnień w ciągu pracy nad EA były przedmiotem licznych i ożywionych dyskusji, ze względu na różne możliwości ujmowania i rozwiązywania tych zagadnień. Dużą uwagę poświęcono także ustaleniu samej kategorii podstawowych źródeł przyjętych w EA. Wiadomo, że atlasy narodowe oparły się bądź na źródłach specjalnie i celowo zgromadzonych dla ich potrzeb (zebranych za pośrednictwem ankiet i sieci korespondentów lub za pośrednictwem bezpośrednich badań w oparciu o przygotowany kwestionariusz), bądź oparły się na interpretacji źródeł już istniejących (archiwa, zbiory muzealne, literatura). Wybór określonej kategorii źródeł wykorzystanych w atlasach narodowych zależał od stanu zachowania kultury ludowej na badanych obszarach, stanu przygotowania wykwalifikowanej kadry etnografów (badaczy terenowych), tematyki badań oraz środków, jakimi rozporządzały redakcje atlasów narodowych. Źródła zgromadzone dla potrzeb atlasów za pośrednictwem określonej metody, tj. bezpośredniej i pośredniej, reprezentują odmienne nieco zalety (walory), jak i strony ujemne. Zagadnienie to było wielokrotnie omawiane i krytycznie naświetlane w literaturze przedmiotu<sup>16</sup>. Obie metody mają w pracy atlasowej wielu zwolenników, jak i przeciwników. Nie ulega wątpliwości, że zaletą metody bezpośredniej jest możliwość zebrania prawdziwie wartościowych, w pełni porównywalnych danych, zakładając oczywiście, że badania terenowe zostaną przeprowadzone przez fachowo przygotowaną kadrę, w oparciu o uprzednio sprawdzony kwestionariusz, w stosunkowo krótkim okresie czasu i na całym wytypowanym do badań obszarze. Zastosowanie metody bezpo-

<sup>16</sup> M. Frankowska, *Problemy atlasu etnograficznego*, „Lud” 1948, t. 38, s. 154 - 179.

średniej nie powoduje również ograniczenia w wyborze tematyki badań, gdyż przygotowany badacz, obserwujący bezpośrednio życie wsi i przejawy kultury ludowej jej mieszkańców, może dostarczyć danych w zasadzie z każdego zakresu. Nie trzeba dodawać, że największym mankamentem tej metody gromadzenia danych są ogromne koszty pracy. Bez porównania bardziej opłacalna w tym zakresie jest metoda ankietowego gromadzenia danych, która umożliwia przy tym zagęszczenie sieci badań i zgromadzenie dużo większej ilości materiałów. Wartość ich obniża z kolei jakość zebranych danych, np. brak, niepełne lub nawet zafałszowane odpowiedzi, nierównomierność ich rozmieszczenia.

W EA zdecydowano się na przyjęcie obu metod gromadzenia źródeł ustalając, że podstawowy zasób materiałów będzie pochodził z bezpośrednio przeprowadzonych badań terenowych oraz z ankiet rozprawdanych korespondencyjnie, w stałej sieci punktów badań EA. Wskazane kategorie źródeł zostaną dla celów EA zgromadzone za pośrednictwem i przy czynnym udziale poszczególnych pracowni atlasów narodowych oraz wytypowanych ekspertów. Dane zawarte w literaturze, archiwach i zbiory muzealne będą stanowiły w EA źródła uzupełniające, pomocnicze. Zgodzono się bowiem z faktem, że uzyskanie porównywalnych w przestrzeni i czasie materiałów może zapewnić jedynie stosunkowo równoczesne zdjęcie terenowe przeprowadzone dla celów EA na całym obszarze.

Realizatorzy EA dużą wagę przywiązali do wyboru i ustalenia samej tematyki badań. W rezultacie licznych i ożywionych dyskusji przy jej typowaniu przyjęto kilka ustaleń wstępnych, a mianowicie, że jest to zjawisko kulturowe na tyle powszechne, że możliwe do badań EA (chodziło o wyeliminowanie z badań zjawisk właściwych tylko dla niewielkich obszarów Europy), że jest ono porównywalne na obszarze badanym w EA i że stan jego opracowania w źródłach etnograficznych na całym obszarze Europy jest mniej więcej równomierny. Następnie ustalono, że w ten sposób typowana dla EA lista tematów będzie dotyczyła elementów tzw. tradycyjnej kultury ludowej. Dokładne wyjaśnienie i sprecyzowanie tego ostatniego określenia okazało się jednak zadaniem trudnym. Generalnie przyjęto więc zasadę, że chodzi o przedstawienie stanu kultury ludowej w okresie preindustrialnym oraz o zarejestrowanie zmian i przekształceń elementów kultury ludowej zachodzących w Europie w miarę postępu industrializacji. Dla śledzenia dynamiki zjawisk kulturowych przyjęto w EA gromadzenie materiałów odnoszących się do okresów: 1) do połowy XIX w., 2) do końca XIX w. i pocz. XX w., 3) do połowy XX w. Założono bowiem, że dla pierwszego okresu charakterystyczny jest jeszcze stan zachowania tradycyjnej kultury ludowej w Europie. Jednocześnie zauważono, że dla tego okresu czasu trudno już będzie zabezpieczyć dla EA materiały pozyskane jedynie na drodze

przeprowadzonych badań terenowych. Istniejące zaś etnograficzne zasoby materiałowe, odpowiadające tej cezurze czasu, cechuje nierównomierność pod względem przestrzennego rozmieszczenia. Niewystarczający jest również stopień możliwości ich porównywania, wynikający z odmienności zastosowanych technik i metod gromadzenia oraz przetwarzania danych. Lepsza sytuacja w tym zakresie rysuje się dla drugiego wyodrębnionego okresu, do którego będzie należał podstawowy zrąb źródeł wykorzystanych w EA, pochodzących z badań terenowych przeprowadzonych celowo dla potrzeb tego wydawnictwa. Z drugiej jednakże strony podkreślano, że dla tego okresu charakterystyczne są już zmiany i deformacje tradycyjnych elementów kultury ludowej, stanowiące rezultat procesów gospodarczych, tj. industrializacji i związanych z nią zmian społecznych typu urbanizacji. Obydwa te procesy znalazły wyraźne odbicie w kulturze ludowej, chociaż zaznaczyły się w różnym stopniu i czasie w poszczególnych krajach Europy. Odnośnie do ostatniego okresu zwracano z kolei uwagę na nierównomierność zachowania elementów tradycyjnej kultury ludowej na obszarze Europy. Podczas gdy w niektórych krajach stanowią one jeszcze zjawiska w pełni żywe (budownictwo, strój), na innych obszarach Europy występują one już tylko jako formy reliktowe, przeżytkowe, bądź uległy nawet zupełnej niwelacji.

W nawiązaniu do tychże trudności zaprezentowano w EA i inny punkt widzenia. Np. B. Bratanić uważa za bezprzedmiotowe typowanie z góry dokładnych cezur czasowych i sądzi, że wystarczy jedynie wyróżnienie tzw. preindustrialnej kultury<sup>17</sup>. Ma ona oznaczać formę lub typ kultury, a nie określony chronologicznie okres, który mógłby być wyznaczony sztywną cezurą czasową. Zwracano jednakże uwagę, że proces industrializacji w nierównym stopniu wpływał na zmienność poszczególnych zespołów elementów kultury ludowej, np. szybciej ulegały zmianom elementy tzw. kultury materialnej, w mniejszym zaś stopniu zjawiska kultury duchowej. Wśród inicjatorów EA przeważa jednak pogląd, że zjawiska kulturowe należy badać i przedstawiać w ich historycznym rozwoju, a nie tylko koncentrować uwagę na ich przestrzennym występowaniu w celu wykrycia znaczących regularności i korelacji, zmierzających do ustalenia praw rozwoju kultury. Sprawa ujęć chronologicznych w atlasach etnograficznych i znaczenie mapy etnograficznej jako podstawy do rekonstrukcji historycznej badanego zjawiska stanowi przedmiot licznych dyskusji<sup>18</sup>. W związku z tym można zauwa-

<sup>17</sup> Bruk, *Etnografičeskij*... op. cit., s. 17.

<sup>18</sup> Kutrzeba-Pojnarowa, op. cit., s. 162 - 169; L. Szolnoky, *Die ethnologische Karte als Mittel der historischen und funktionalen Analyse*. „Ethnologia Europaea” 1975, t. 8, z. 1 s. 85 - 97.

żyć, że w EA przeważało dążenie do generalizacji dat szczegółowych wydobytych w badaniach terenowych dla przedstawienia mapowanych zjawisk w co najmniej kilku okresach czasowych. Tendencja ta w pewnym stopniu nawiązuje do rozwiązań stosowanych w kartografii radzieckiej, gdzie dotąd opublikowane atlasy etnograficzne są w zasadzie próbą uporządkowania i interpretacji elementów kulturowych zestawionych dla ściśle określonych okresów czasu. Jednakże atlasy te opierają się i wykorzystują głównie już zastane, dawniejsze źródła, pochodzące na ogół z przełomu XIX i XX w. Atlasy radzieckie nie wykorzystują danych pochodzących ze współczesnych badań terenowych. Natomiast EA zamierza głównie relacjonować materiał zebrany poprzez prace terenowe, a więc dotyczący okresu prowadzenia badań. Oczywiście poprawnie przeprowadzone badania terenowe pozwalają na prześledzenie historii zjawiska, ustalenie dat przemian oraz przyczyn zachodzącej zmiany. Jednakże może w tym zakresie być mowa jedynie o chronologii względnej.

Nie można jednak zapominać, że zastosowanie samej metody kartograficznej pozwala wydobyć dynamikę zjawisk kulturowych, i to dynamikę niewątpliwą, poprzez ich typologię. Kartogram etnograficzny przez alternatywne porównywanie zjawisk określonych typologicznie pozwala na wydobywanie i ustalenie zmiany kulturowej. Taka możliwość istnieje przez porównanie i prześledzenie np. wyłączonego, obocznego i braku występowania danego zjawiska, typu i jego odmiany, nazwy i desygnatu, funkcji zasadniczej i pomocniczej, funkcji odświeżonej i codziennej. W ten sposób opracowane kartogramy etnograficzne stwarzają z kolei podstawę dla prześledzenia współzależności zachodzących między kartograficznie opracowanymi zjawiskami, ujawniają ich zmienność i wynikające z niej następstwa. Przy konstruowaniu poprawnego kartogramu etnograficznego chronologia względna każdego zjawiska i stopień generalizacji kryteriów wyodrębnienia go mają więc podstawowe znaczenie. Jak najdokładniejsze zdanie sobie sprawy co do tych dwóch elementów winno stanowić już wstępne założenia konstrukcyjne kartogramu.

Powracając do samej listy tematyki przewidzianej do opracowania w EA należy zauważyć, że została ona zatwierdzona już na drugiej konferencji w Bonn (1968). Dla zorientowania się w kryteriach wyboru tej tematyki, jej układzie i zastosowanym podziale wytypowanych zjawisk, warto przytoczyć tę listę w całości<sup>19</sup>: I. Rolnictwo i hodowla: 1. narzę-

<sup>19</sup> Bruk, *Etnografičeskij... op. cit.*, s. 12 - 13; por. też K. Wypych, *II Międzynarodowa konferencja robocza Komisji Organizacyjnej Europejskiego Atlasu Etnograficznego*, „Lud” 1969, t. 53, s. 464 - 466.

dzia orki i orka, 2. ręczne narzędzia uprawy ziemi, 3. narzędzia do rozkruszania i wyrównywania ziemi (brony, wały), 4. kośba i zbiór siana, 5. zbiór zboża, 6. formy suszenia zbóż, 7. młócenie, suszenie i oczyszczanie ziarna, 8. przechowywanie ziarna (spichrze), 9. uprawa winorośli, 10. typy hodowli i pasterstwa, 11. wypas bydła na pastwiskach, 12. pszczerstwo (kłody, ule); II. Osiedle i dom: 13. granice i ogrodzenia pól, pastwisk, lasów i sadów, 14. kształty osiedli, 15. zagroda, 16. budownictwo mieszkalne i gospodarcze (materiały, techniki i formy konstrukcji, rozplanowanie wnętrza), 17. urządzenia ogniowe, 18. formy kołysek, 19. przechowywanie mąki; III. Pożywienie i napitki: 20. chleb i jego wypiek, kasze, 21. posiłki (czas posiłku, śniadania), 22. produkty mleczne (masło, ser, mleko), 23. konserwacja mięsa (ubój, wyroby z mięsa), 24. napoje; IV. Odzież i tkactwo: 25. główne części odzieży męskiej i żeńskiej, 26. obuwie, zwyczaj chodzenia boso, 27. pranie, 28. zawód tkacza; V. Transport wiejski: 29. wozy, taczki, sanie, włóki, 30. transport nasobny i juczny, 31. zaprzęg wołów, 32. zaprzęg koni; VI. Życie społeczne: 33. podział prac polowych, 34. zajęcia kobiece, 35. formy dziedziczenia, 36. czas zmiany służby, pastuchów i formy ich wynagradzania; VII. Zwyczaje rodzinne: 37. zwyczaje weselne, 38. zwyczaje urodzinowe, 39. zwyczaje pogrzebowe, 40. pochówki i formy nagrobków, 41. wspominki i dni wspomnień (miejsce, czas, pożywienie, zwyczaje); VIII. Zwyczaje derocznne: 42. zimowe orszaki, 43. zwyczaje zimowe, 44. Nowy Rok, 45. wiosenne pochody, 46. pisanki, 47. zwyczaje żniwiarskie, 48. patroni zwierząt i pogody; IX. Kultura duchowa: 49. koszmary, wampiry, wilkołaki, 50. żeńskie postacie z podań, związane z określonym dniem i miejscem, 51. olbrzymy, karły, wróżki, leśne duchy, południce, 52. szczęśliwe i nieszczęśliwe dni tygodnia, 53. ludowe nazwy najważniejszych zawałań.

Z powyższej listy tematycznej EA wyraźnie wynika, że przy typowaniu zagadnień wchodzących w jej skład skupiono głównie uwagę na badaniu tradycji starszych, wywodzących się z mniej skomplikowanych struktur społecznych i kulturowych. Podobnymi kryteriami przy doborze tematyki badań posłużyły się i niektóre atlasy narodowe. Wydaje się jednak, że bardziej uzasadnione jest przedstawienie właśnie na większych obszarach zjawisk starszych, wyodrębnionych przy pomocy bardziej zgeneralizowanych kryteriów, przy których domniemanie o jednolitych uwarunkowaniach jest bardziej uzasadnione. Oczywiście nie oznacza to, że przestrzenne przedstawienie zjawisk kultury ludowej miałoby ograniczać się jedynie do form reliktowych i przeżytkowych, choć z pewnością są one łatwiejsze do kartograficznego przedstawienia ze względu na stagnację, w jakiej się znajdują. Istnieje przecież wiele starych, tradycyjnych form kulturowych wywodzących się z zamierzchłej

przeszłości, które żyją i rozwijają się w nowoczesnych społeczeństwach (np. choćby z dziedziny pożywienia, zwyczajów towarzyskich)<sup>20</sup>. Jednakże przy badaniu tychże zjawisk należy liczyć się z różnymi i świeższej daty odkształceniami i dlatego typologiczne założenia kartogramu mogą mieć w tym zakresie podstawowe znaczenie.

Sprawa koncepcji kartogramu etnograficznego jest sprawą bardzo skomplikowaną, zawierającą w sobie wiele niełatwych do rozwiązania problemów. Na koncepcję kartogramu składa się bowiem nie tylko zaprezentowanie rozmieszczenia jednego zjawiska, ale również uzasadniona typologicznie i historycznie, a nie tylko geometrycznie, konfrontacja kilku zjawisk. W pełni wartościowa mapa etnograficzna wymaga należytego rozwiązania szeregu zagadnień merytorycznych, jak i technicznych, wyłaniających się w toku skomplikowanego procesu jej kształtowania. Dla poprawnego przebiegu tego etapu prac w EA zadanie powyższe zostało przez Międzynarodowy Komitet powierzone specjalistom, którzy będą autorami poszczególnych zespołów kartogramów. Zespół kartogramów ma dotyczyć określonego tematu i będzie opracowywany dla całej Europy, w kraju zamieszkania autora, specjalisty w zakresie podjętej tematyki. Jako pierwsze tematy do kartograficznego opracowania zostały w EA wytypowane: 1. zwyczaj palenia rytualnych ogní (M. Zender); 2. narzędzia orki, 3. narzędzia związane z obróbką ziemi (B. Bratanić); 4. kośba (K. Wilkuna); 5. materiał budowlany domów mieszkalnych (J. Barabás, S. I. Bruk); 6. zimowo-bożonarodzeniowe obrzędy (B. Bratanić); 7. wozy i powózki; 8. formy kołyszek; 9. tłuszcze jadalne. Prace nad wymienionymi tematami są w różnym stopniu zaawansowane, ale większość z nich jest już kartograficznie opracowywana w centralnych pracowniach w Bonn i Zagrzebiu. Poszczególne zespoły kartogramów będą zaopatrzone w komentarze tekstowe pisane przez specjalistów oraz autorów z poszczególnych obszarów narodowych, którzy skomentują obraz przestrzenny prezentowanego kartograficznie zjawiska.

Duży wpływ na ostateczny kształt, przejrzystość mapy etnograficznej i jej komunikatywność mają zastosowane techniki i środki w wyrazu kartograficznego. Wymagana w tym zakresie znajomość reguł i zasad stanowi niemal odrębny dział wiedzy przy opracowywaniu kartogramu etnograficznego<sup>21</sup>. Z dwóch zasadniczych środków wyrazu kartograficznego stosowanych w atlasach narodowych, tj. techniki punktowej i techniki płaszczyznowej (powierzchniowej), pierwszą z nich

<sup>20</sup> K. Kwaśniewski, *Możliwości metody kartograficznej w badaniach nad kulturą współczesną*. „*Studia Metodologiczne*” (Poznań) 1965, t. 1, s. 105-114.

<sup>21</sup> Por. np. E. Röhr, *Die Volkstumskarte*, Leipzig 1939; J. Barabás *Kartográfiai módszer a néprajzban*, Budapest 1963.

uznano za podstawową przy opracowywaniu map w EA. Zastosowanie techniki punktowej pozwala bowiem na ścisłą lokalizację geograficzną miejscowości, z której pochodzi uzyskana dla atlasu informacja. W ten sposób umożliwia ona nie tylko uzyskanie zgodnego z rzeczywistością obrazu przestrzennego rozmieszczenia badanych zjawisk, ale ułatwia ona i umożliwia dokładne porównanie ze sobą map dotyczących różnych zagadnień. Technika punktowa zwiększa więc nie tylko przejrzystość, ścisłość mapy, ale podnosi również jej wartość źródłową, zwłaszcza gdy do mapy załączone są odpowiednio opracowane indeksy objętych badaniami miejscowości. Z uznaniem należy podkreślić fakt, że pozostałe techniki postanowiono w EA traktować jako pomocnicze, uzupełniające, z możliwością oczywiście łącznego ich stosowania na jednej mapie.

Nie sposób obecnie, przed ukazaniem się choćby pierwszych map, ocenić założenia Etnologicznego Atlasu Europy, który stanowić ma rezultat postępującej potrzeby międzynarodowej współpracy. Nie sposób określić jego znaczenia dla etnografii Europy — dziedziny, którą zwykło się określać jako deficytową<sup>22</sup>. Etnologiczny Atlas Europy jest w każdym razie pierwszym krokiem w kierunku przygotowania syntezy etnografii Europy, w kierunku jej opracowania i obiektywnego przedstawienia kultury poszczególnych społeczeństw w kontekście globalnego jej potraktowania w warunkach Europy, w celu wykrycia znaczących regularności i korelacji<sup>23</sup>. Oczywiście EA nie może zastąpić syntezy etnografii Europy, gdyż ze względu na profil i zakres tego wydawnictwa znajdzie się on w połowie drogi pomiędzy kompendium źródłowym a ukierunkowaną syntezą: nie będzie tylko tym pierwszym, ze względu na skomplikowaną pracę badawczą poprzedzającą ustalenie typologii i jej uwarunkowań, nie będzie też tylko tym drugim, ze względu na możliwość reinterpretacji.

W tym związku z powyższym warto sformułować kilka uwag końcowych, wypowiedzianych z polskiej perspektywy w nawiązaniu do realizacji EA:

1. Fakt słabego uczestnictwa, a w zasadzie brak bezpośredniego udziału polskich etnografów w pracach związanych z przygotowaniem i opracowywaniem EA, musi wywołać zrozumiałe zdziwienie. Wobec tego, że niejedna osoba zajmuje się w Polsce zagadnieniami kartografii etnogra-

---

<sup>22</sup> A. Zadrożyńska-Barącz, *Nowa dziedzina deficytowa — etnografia Europy*. „Etnografia Polska” 1970, t. 14, z. 2, s. 207 - 214.

<sup>23</sup> Za takie opracowanie niestety nie można uznać: *Iro-Volkskunde. Europäische Länder. Beharrung und Wandel der europäischen Volkskultur in der Gegenwart*, red. T. Gebhardt i J. Hanika, München 1963; por. rec. Z. Staszczak [w:] „Lud” 1974, t. 58, s. 242 - 243.

ficznej i wobec znających się na pracy atlasowej, z współautorką pierwszego etnograficznego atlasu narodowego w Europie (prof. J. Klimaszewska) na czele, trudno znaleźć dla powyższej sytuacji przekonywujące wyjaśnienie.

2. Realizacja EA stwarza konkretne zobowiązania dla wszystkich pracowni atlasów narodowych w Europie, które winny podjąć opracowanie tych zagadnień, które będą mu służyły. Duży wysiłek winien być włożony w maksymalne podporządkowanie się w tym zakresie centralnym zaleceniom i dyrektywom, aby w ten sposób zabezpieczyć dla EA w pełni wiarygodną i porównywalną bazę źródłową.

3. Ważniejsze wydaje się szybkie zestawienie i opracowanie podstawowych różnicowań etnograficznych Europy, ze względu na podstawowe typy zjawisk w różnych dziedzinach, co już służyć może do dalszej analizy, aniżeli może bardziej zaspokajające ambicje autorów pogłębione, wyjaśniające studia poszczególnych zagadnień, w oparciu o analizę odmian i pododmian.

4. W związku z podjętą w EA tematyką zgodzić się należy z jedną lub drugą wersją koncepcji przedstawienia stanu kultury preindustrialnej, niemniej najważniejsze wydaje się przedstawienie tych zagadnień, które datują się z epoki preindustrialnej, ale które — mimo industrializacji — żyją i funkcjonują nadal.

5. Kryterium preindustrialności wydaje się konieczne, ale niewystarczające, a niwelujący wpływ przemian cywilizacyjnych zaznaczał się silnie już przed rewolucją przemysłową. Dlatego ważne jest przyjęcie takich jednostek typologicznych, które nie sprowadzą różnicowań etnicznych wyłącznie do stadiów rozprzestrzeniania się cywilizacji zachodnio-europejskiej, czy może śródziemnomorskiej.

6. Chronologia względna powinna być brana pod uwagę przede wszystkim przy ustalaniu typów i odmian badanych zjawisk. W mniejszym stopniu winna być brana pod uwagę w związku z analizą źródeł pisanych i muzealnych (bo może to oznaczać chronologię źródeł, a nie zjawisk), a w bardzo niewielkim stopniu przy iluzorycznym odtwarzaniu chronologii z pamięci informatorów w drodze badań i ankiet.

ZOFIA STASZCZAK

L'ETAT DE PRÉPARATIONS DE L'ATLAS ETHNOLOGIQUE DE L'EUROPE ET  
DES PAYS VOISINS

(R é s u m é)

Après avoir présenté une courte histoire des initiatives et des activités qui ont rendu possible l'entreprise de l'Atlas Ethnologique de l'Europe et des Pays Voisins (EA), l'auteur donne un compte-rendu des arguments et des conclusions acceptés s'il s'agit du titre, aussi bien que des méthodes et des techniques de présentation cartographique. On a accepté le règle de la représentation par points de la densité uniforme, mais conforme à la densité de la population en différents pays. La définition des termes sera conforme à la diversité culturelle de l'espace de l'Europe entière et les données seront obtenues par l'enquête sur le terrain, et en supplément de la littérature, des archives et des musées. EA s'efforcera de donner un tableau dynamique et chronologique de la culture préindustrielle de l'Europe.

L'auteur remarque une certaine contradiction entre ambitions documentaires et explicatives et surtout entre l'acceptation du critère „préindustriel” et chronologique en même temps. Cette contradiction peut donner l'image du progrès de civilisations au lieu de l'image de la diversité culturelle de l'Europe. Son postulat est de s'occuper surtout des éléments de culture préindustrielle, mais qui fonctionnent jusqu'au présent et ne sont point des survivances, et de prendre en considération surtout la dynamique culturelle, qui résulte plus d'analyse typologique que chronologique.